

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ В 20 – 30-Х РОКАХ ЯК ПЕРЕДУМОВА “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”

В сучасній українській історіографії недостатньо висвітленими залишаються питання діяльності, функціонування та співіснування національних меншин. Довгий час в силу різних умов дослідники намагались уникнути цієї складної і суперечливої теми. Лише останнім часом вона починає знаходити своє відображення у роботах вітчизняних істориків. Найбільш доцільним вважається шлях регіонального дослідження цієї теми. Він дозволяє подивитися на проблему через призму об'єктивних процесів історичного розвитку та специфіки територіального устрою.

Як відомо, Поділля є особливим культурогенеративним регіоном України. Перші описи адміністративного центру Проскурівського повіту з'явилися на початку XIX ст. у працях польських дослідників В.Марчинського та О.Пшездецького. До початку XX ст. вийшла низка праць загально-публіцистичного та енциклопедичного характеру, в яких історія даного регіону подавалась у загальному контексті минулого Поділля. Тема етносоціального складу населення не знайшла належного висвітлення у науковій літературі. Національна приналежність у переписах населення вперше в Російській імперії визначалась переписом 1897 р.

На кінець XIX ст. переважну більшість мешканців містечок Проскурівського повіту складав неукраїнський етнос (переважно євреї, поляки). Проте в сільській місцевості домінувало українське населення. Саме провінційність Подільської губернії багато в чому зіграла на руку українцям. Українська нація формувалася й розвивалася переважно як селянська. Наприкінці XIX ст. серед вчених, митців, медичних працівників, церковних служителів українців налічувалося не більше 0,5%. У промисловості на транспорті, у торгівлі тоді працювало трохи більше 9% українців. Найменше українців проживало у великих містах. Місцевий український клас капіталістів не розвинувся, це трапилося не з огляду на демократичні національні риси народу, а через економічну відсталість і несприятливу фінансову та інвестиційну політику царизму, що призвела до незначного накопичення місцевого капіталу. Найслабше були українці представлені у професіях пов'язаних із торгівлею та комерцією: тут їх налічувалося лише 13 відсотків.

Всього в Подільській губернії проживало 81% українців, євреїв – 12,2%, росіян – 3,3%, поляків – 2,3%¹. У самому Проскуріві населення міста сягало до 50 тисяч, з них 25 тис. – євреї. Головні посади у місті обіймали поляки: головою міста у 1919 р. був поляк Сікора, а головою думи поляк лікар Ставинський².

Поділля було багатим на доброякісні чорноземні ґрунти та сприятливі кліматичні умови, проте економічне становище населення залишалось важким. Безземелля і малоземелля гнало селян в еміграцію до Аргентини, США, Канади, а також на Далекий Схід. Наприкінці XIX ст. в результаті переселенських рухів частка українців на їх рідній землі зменшилася з 90 до 80%.

Після революції радянська влада агітувала селян переселятися до Одеської або Катеринославської губерній. Однак переселенці, не отримавши від держави допомоги, відмовлялися залишати рідні оселі, де вони вели своє господарство на мізерних наділах. Наприклад, на початок 1926 р. у Могилів-Подільському окрузі до двох десятин посівів мали 42% селянських господарств, у Вінницькому – 53. У Кам'янець-Подільському окрузі було майже 50% господарств без мертвого реманенту, 59,9% – без робочої худоби, 15,1% – без худоби взагалі³.

Виникла ситуація, за якої майже 70% працездатного населення, передусім сільського, не мало постійної роботи.

Суворі адміністративні нововведення радянської влади не приваблювали, а навпаки, відвертали від партійної політики всі прошарки сільського населення, включаючи і національні меншини Поділля.

Серед людної Проскурівщини найпростіше визначити чисельний склад євреїв, адже вони майже всі сповідували іудаїзм, що відображалось в матеріалах переписів населення. Велика кількість євреїв проживала у подільських містах, кількісно переважаючи інші національності. Серед мешканців Проскурова на кінець XIX ст. євреї склали більшу частину населення. Іудейська релігія заохочувала створення багатодітних родин, а про здоров'я дітей піклувалася уся єврейська громада того чи іншого населеного пункту. Утвердження капіталістичних відносин також сприяло традиційному для єврейського населення підприємництву у сфері торгівлі та промисловості. Багато євреїв поповнило лави робітництва та інтелігенції (лікарі, юристи, журналісти тощо). Євреї становили 8% від усього населення і 33% - міського населення України. Містечка Правобережжя були переважно єврейськими, де майже повністю панували єврейські громади з своєю культурою, релігією, мовою. Єврейське населення Подільської губернії складало 325 907 осіб⁴.

Характеризуючи суспільно-політичний аспект функціонування єврейського етносу 20-х років, слід відзначити, що наприкінці 1923-

1924 рр. значно зріс на Поділлі вплив нелегальних єврейських партій та об'єднань початку. За інформаційними даними Подільського ДПУ (березень 1924 р.) найчисельнішою та найавторитетнішою партією серед подільських євреїв була партія сіоністів-соціалістів (ЦС). Вона мала широку соціальну базу, пристосувалась до історичних реалій радянського суспільства і стала по суті єдиною сильною єврейською партією в регіоні. До неї приєдналось чимало колишніх членів "Паолей Ціону" та "Бунду". Це надало партії соціалістичного забарвлення. Вона включала у свої програмні документи деякі доктрини марксизму-ленінізму (вчення про класову боротьбу, про диктатуру пролетаріату тощо). Загалом агітаційна робота членів партії зводилась спочатку до таких моментів: критикувалась політика комуністичної партії в єврейському питанні, лунала вимога відновити єврейську національно-персональну автономію, велика увага приділялась агітації за переселення євреїв до Палестини з метою створення там незалежної держави. Весною 1924 р. в Подільській губернії налічувалось 250 активних сіоністів-соціалістів та тисячі співчуваючих. А наступного року в УСРР, згідно доповіді євсекції при ЦК КП(б)У, "не було такого пункту в місцях з компактним проживанням євреїв, де не було б хоча однієї сіоністської організації"⁵. Найбільш сильними були осередки ЦС у Вінниці, Кам'янець-Подільському, Тульчинському та Гайсинському округах. Під контролем ЦС знаходились також групи найчисельнішого єврейського політичного молодіжного об'єднання Гехолуц, до якого на Поділлі належало біля 150 осіб. На єврейських дітей регіону значний вплив мало об'єднання "Гашовер Гаціор". Зокрема, в Кам'янецькому окрузі його організації функціонували в єврейських та російських школах окружного центру, Дунаївці, Новій Ушиці. Учасники об'єднання висували не політичні лозунги, а переважно культурно-освітні: перевести викладання в радянській єврейських школах з ішиду на іврит ввести вивчення окремими предметами історію та літературу євреїв тощо.

На 1925-1926 рр. приходиться пік поширення нелегального єврейського політичного руху Поділля. Кам'янецьке євбюро у своєму звіті від 16 лютого 1926 р. констатувало, що підпільні сіоністські осередки продовжували існувати майже в усіх містечках округу. Євреї часом групами по 10-15 осіб нелегально переправлялися через кордон. Чимало євреїв, не витримавши конкуренції, потрапили у прошарок так званого "декласованого населення", не мали роботи і були приречені на напівголодне існування. У некрайньому становищі перебували люди позбавлені виборчого права і зараховані до "нетрудових елементів" (а їх серед європейської спільноти було найбільше від будь якої іншої етнопонаціональної групи УСРР). 1927 р. став роком поступового згасання політичного руху євреїв на Поділлі. Певною мірою цьому сприяли арешти та заслання

лідерів сіоністських організацій, але основні причини лежали у іншій площині. Наприкінці 1929 року коли радянське керівництво взяло рішучий курс на репресивне вирішення всіх політичних та економічних проблем єврейський політичний рух в регіоні був остаточно ліквідований.

Проаналізувавши радянські офіційні та секретні матеріали, неважко зробити висновок, щодо складу єврейських нелегальних партій входили переважно підлітки, студенти, вчителі єврейських шкіл, частина торговців, крамарів, службовців.

Наприкінці 20-х років у внутрішній політиці СРСР відбувається різкий поворот. У державній партії перемогли сили, які стояли за збереження диктатури в економічному і політичному житті. Нова економічна політика була непопулярною в правлячій партії. Переважна більшість партапаратників мріяла про повернення до командних методів управління народним господарством, випробуваних під час громадянської війни. Вони вважали, що диктатура, здійснювана партією в суспільно-політичному житті, повинна поширитися на економічне життя. У нових історичних умовах вони почали готуватися до повторної спроби побудувати позаринкову економіку.

Національний склад апарату республіки був переважно неукраїнським. У 1923 р. питома вага українців не перевищувала у ньому 35%. Особливо незначною вона виявилася у керівних структурах державного апарату. Так, у колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців.

У 1932 р. різко загострилась соціально-політична ситуація на селі. Насильницька колективізація і розкуркулення викликали постійний опір з боку селян, що призводило до застосування військової сили, зброї та інших репресивних заходів до цієї категорії населення. Посилювалися протиріччя між основною масою селянства і сільськими активістами, більшовиками. Розруха і нестатки нагадували про себе майже на кожному кроці, поставали серйозними перепонами на шляху до утвердження кращого життя. Селянство розцінювало дії влади як грабінницькі та розбійні. У цей період різко зростають антирадянські та антибільшовицькі настрої у зв'язку з цим серед селянства поширювалися розмови про підготовку нападу іноземних держав на СРСР та ліквідацію радянської влади. Так, в Орининському районі Вінницької області простежувалося бажання селян організувати голодний похід до польського кордону, в Ямпільському районі поширювалися чутки про необхідність та організацію втечі цілих сіл до Румунії⁶. У селі Мацьківці колгоспники вирішили послати делегатів до польського сейму з проханням приєднати Україну до Польщі⁷. Селянство оцінювало владу як антиукраїнську, московську. Було вкрай обережним і часто - ворожим ставлення московської верхівки до українських сільських комуністів. На листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) (1928 р.) підкреслювалось: "Із-поміж українських сільських

комуністів налічувалось значне число заможних селян і підкуркульницьких елементів, звироднілих і цілком чужих робітничому класові”⁸. Відмінність листівок українських селян від тих, що розповсюджувались у російському селі, полягала у достатньо чітко висловленій національній ідентичності їх авторів. У деяких листівках лунали заклики боротьби з “комуністами-жидами” (євреями), гасла “вільної України”, “незалежної України” тощо. Від усної агітації в окремих випадках переходили до розправи над активістами.

На початку ХХ ст., поляки складали значну частину міського населення і переважали православних у три рази.

На Поділлі у середині 30-х рр. проживала значна кількість польського населення. Найбільше польського населення нараховувалося у Проскурівському окрузі. У 1927 р. на території подільського регіону працювали 44 польських сільради, в яких проживало 42 951 осіб польської національності. У Вінницькій окрузі 2 сільради – у Тиврівському районі, де проживало 1 923 поляки, у Кам’янецькій – 10 сільрад, у Вінковоцькому, Довжоцькому, Дунаєвецькому, Маківському, Миньковоцькому, Новоушицькому і Смотрицькому районах, в яких проживало 13 798 поляків. Одна польська сільрада Барського району Могилівської округи нараховувала 777 чоловік польського населення. У Проскурівській окрузі було організовано 15 у Війтівецькому, Волочиському, Вовковинецькому, Городоцькому, Проскурівському, Фельштиньському, Юринецькому, Летицівському, Михампільському й Чорноострівському районах, де мешкало 20 734 особи. В одній сільраді Брацлавського району Тульчинської округи об’єдналось 778 жителів польської національності. У Шепетівській окрузі діяло 14 сільрад Аннопільського, Антонінського, Базалійського, Грицівського, Красилівського, Плужнянського, Полонського, Славутського та Судилківського районів, де проживало 12 920 осіб⁹.

Найбільше польського населення проживало у Гречанській сільраді Проскурівської округи (3 656 чол.), Буртинській – Шепетівської округи (3 161 чол.). Поляки зосереджувалися переважно у сільській місцевості, де чисельно поступалось лише українському етносу, але випереджало єврейський та російський. У 1 кварталі 1930 р. тут мешкало 56 018 чоловік, із них – 51 411 сільських мешканців, 4 607 – міських. Незаможники складали 56%, середняки – 32%, заможники – 12%. Отже, більшість населення становили бідняки. Із висновків обстеження Проскурівського району дізнаємося: “Польські села Гречани, Заріччя, Шаровечка, Мацьківці є селами, де переважно мешкає біднота. У с. Гречани 513 безкінних господарств, у с. Заріччі 297. Населення підробляє у м. Проскурові. Релігійні комісії при сільрадах не працюють. Зате мають 14 представників духовенства в окрузі, до костельних комітетів входять 26 чоловік, релігійних гуртків – 3 870 чоловік. В Проскурівському окрузі мало поляків комуністів та комсомольців”¹⁰.

Польський етнос мав яскраво виражену національну ідентичність і тому, з точки зору більшовицького режиму, потрапив до категорії політично неблагонадійних. У протоколі засідань політбюро окружного і районного комітетів КП(б)У зазначалося: “Важливе значення має робота серед населення, особливо поляків і “католиків”, які є головними об’єктами контрреволюційної активності”¹¹. Причому зберігається вплив ксьондзів, а їхня діяльність носить політичний характер. Населення намагається тікати у Польщу, а це є неприпустимим”¹².

І тому радянське керівництво знову повертається до масових репресій та депортацій. Їх складовою частиною стали масові акції по депортації польського, єврейського та німецького населення з прикордонних районів. Наприклад, у Кам’янець-Подільському районі налічувалось 37 сільрад чисельністю 60 700 чоловік, із них дві були національними (польська та єврейська) і саме їм приділялася “особлива увага”. Перша спроба була зроблена 2 березня 1930 р. у рішенні політбюро ЦК ВКП(б) “Про польські поселення в прикордонних областях”. Воно готувалося Головою РНК СРСР О.Риковим і Головою ОГПУ СРСР Г.Ягодою і було ухвалено опитуванням членів і кандидатів в члени політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1930 р. В ньому вказувалось: “Виселити... куркульські господарства польської національності всіх 3-х категорій... з України – 10-15 тис. родин...”¹³. Ми поки що не знаємо, чи вдалося депортувати 10-15 тис. польських господарств України (40-60 тис. чоловік) із прикордонних районів України. Проте спроби депортацій представників національних меншин були повторені через кілька років. В основу планової етнічної чистки було покладено не стільки етнічний, скільки політичний фактор. 17 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про виселення з районів проживання польського й німецького населення одноосібників, які не виконали зобов’язань перед державою та неблагонадійних колгоспників. Для переселення були визначені Дніпропетровська, Харківська та східна частина Одеської області. Таким чином, цим пунктом постанови вирішувалось, по-перше, питання усунення політично неблагонадійного елемента з прикордонних районів, по-друге степові господарства України отримали додаткову робочу силу. Вся підготовча робота проводилась у глибокій таємниці. Зважаючи на прикордонний характер області, була, зокрема, загроза втечі за кордон. У зв’язку з цим обласним керівництвом були розроблені заходи, які мали виключити таку можливість¹⁴. До причин скорочення кількості польського населення можна віднести і примусові заходи радянського уряду, у тому числі операцію “Вісла”.

Досвід проведення таких масових акцій, як у лідерів ЦК КП(б)У, так і в партійно-радянських органів на місцях, був величезний. Так, під час колективізації з України в 1930 р. було депортовано більш як 100 тис. селян. Таким чином, на

середину 30-х років партійно-радянський актив республіки в ідеологічному і морально-психологічному відношенні був готовим до проведення подібних акцій. За формою проведення це були чітко організовані військові операції, що мали на меті укріплення та радянізацію західних прикордонних районів СРСР.

2 березня 1937 р. на пленумі виступав нарком внутрішніх справ СРСР М.Єжов, який відносно національних моментів у "ворожій діяльності" торкнувся лише польського питання: "Я наведу такий приклад, що свідчить про те, що однією з слабких ділянок нашої роботи була робота по Польщі. На протязі 16 років сектор робітників Польщі не зміг розкрити найактивнішу військову організацію поляків, яка вела дуже енергійну роботу проти нас"¹⁵. Кількість поляків становила 1,5% від населення України, а частка репресованих серед них дорівнювала 18,9% усіх жертв репресій.

Відповідно до телеграми НКВС СРСР від 29 грудня 1937 р. № 83921 розгорнули операцію і проти єврейських активістів. Розподіл репресованих 1937 р. за національними ознаками бів таким (див. табл.1).

Таблиця 1

№ п/п	Національність	Заарештовано
1.	Українці	84 915
2.	Поляки	30 148
3.	Німці	16 228
4.	Росіяни	12 291
5.	Євреї	4 097

Для порівняння взяті дані про співвідношення національних груп і загальної кількості населення УРСР та відсоток репресованих по цих же групах (див. табл.2)¹⁶.

Таблиця 2

№ п/п	Національність	% від загальної кількості населення	% репресованих
1.	Українці	78,2	53,2
2.	Росіяни	11,3	7,7
3.	Євреї	5,2	2,6
4.	Поляки	1,5	18,9
5.	Німці	1,4	10,2

Із наведених даних можна зробити наступні висновки. Політичні репресії щодо поляків та німців були значно жорстокішими, ніж проти інших національних груп. Відносні показники свідчать про національну спрямованість політичних репресій 1937 р. Але не можна робити аналіз без урахування абсолютних даних. У цьому випадку ми можемо констатувати, що репресіям були піддані всі національні групи. Проте найбільше репресованих було серед українського етносу (див. табл. 3)¹⁷.

Таблиця 3

№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано українців	% від загальної кількості репресованих поляків
1.	Київська область	15 409	18,2
2.	Харківська область	10 445	12,3
3.	Вінницька область	10 070	11,9
4.	Дніпропетровська область	8 053	9,5
5.	Чернігівська область	7 692	9,1
6.	Донецька область	7 529	8,9
7.	Одеська область	6 598	7,8
8.	Житомирська область	4 828	5,7
9.	Полтавська область	4 394	5,2
10.	Кам'янець-Подільська область	4 338	5,1

Таким чином, по чотирьох перших областях сумарна кількість репресованих українців перевищує половину цієї категорії по всій Україні. Водночас цікавим є зіставлення Донецької області (де відсоток українців був значно меншим) з Дніпропетровською та Чернігівською областями.

По репресованих поляках дані у табл. 4¹⁸.

Цифри по Житомирській, Вінницькій, Київській, Кам'янець-Подільській областях зрозумілі, якщо врахувати два моменти: прикордонне розташування та значний відсоток поляків серед місцевого населення. Лише по Донецькій області цифра є явно завищеною. Тобто йшлося про "неприродні" показники, які можна пояснити лише припущенням відносно більш жорстокішою політикою місцевого УНКВС, або можливою наявністю відповідних лімітів. На практиці часто репресували не етнічних поляків, а людей, які мали прізвища, схожі на польські.

Таблиця 4

№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано поляків	% від загальної кількості репресованих поляків
1.	Житомирська область	7 799	25,6
2.	Вінницька область	5 486	18
3.	Донецька область	3 689	12,1
4.	Кам'янець-Подільська область	3 123	10,3
5.	Київська область	3 058	10
6.	Дніпропетровська область	3 026	9,9
7.	Одеська область	1 088	3,6
8.	Харківська область	900	3

По репресованих євреях (див. табл. 5)¹⁹ не простежується будь-яких обґрунтованих пояснень або припущено щодо кількості репресованих по областях.

Таблиця 5

№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано євреїв	% від загальної кількості репресованих євреїв
1.	Харківська область	940	23
2.	Київська область	962	16,8
3.	Вінницька область	562	13,7
4.	Одеська область	537	13
5.	Донецька область	208	5,1
6.	Дніпропетровська область	69	1,7
7.	Чернігівська	9	0,2
8.	Кам'янець-Подільська область	5	0,1

Примітки

1. Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – № 2, 2001. – С.74-89.
2. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.132. – Арк. 32-84.
3. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.44. – Арк. 18-42.
4. Мельничук О. Боротьба за владу у подільському селі в 20-х рр. ХХ ст. // Матеріали Х Подільської історично-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.394-398.
5. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.2-121.
6. Там само. – Спр.106. – Арк.20-90.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). ЦДАВО. – Ф 257. Центральний Комітет Незаможних Селян (ЦКНС). – Оп.1 – Спр. 621. – Арк. 54-95.
8. ЦДАВО. – Ф1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 3-151.
9. Там само.
10. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1.-Спр.106. – Арк.20-90.
11. ЦДАВО. – Ф 5. НКВД УРСР. – Оп.6. – Спр. – Арк. 48-229.
12. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.44. – Арк. 18-42.
13. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С.64-69.
14. Кравченко П., Подкур Р. Механізми депортації населення з прикордонних районів Вінницької області в 1935 р. // Матеріали Х Подільської історично-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 450-454.
15. Нікольський В. Вказана праця. – С.74-89.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Шкробот П. Трагедія – мовою документів // Поділля. – 1993. – №4. – С.3-9.

